

Mohira DJUMABAEVA,
Andijon davlat chet tillar instituti o'qituvchisi
E-mai:l mohibird1@gmail.com

ADChTI professori S.Solijonov taqrizi asosida

KREOLIZALANGAN MATNNI SEMANTIK TAHLIL QILISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada, asosan, nazariy va muhim eksperimental tadqiqotlar natijalarini ko'rsatishga harakat qilindi. Shuning bilan birgalikda joylashtirilgan ma'lumotlarni qanday usullar bilan ko'rish va qaysilari eksperimental tasdiqlangan qoidalar va qaysilari hali ham tajribada tekshirishni kutayotganligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: nazariya, qoida, tadqiqot, metodologiya, ifoda, matn, muammo, semantika, tushuncha.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КРЕОЛИЗОВАННОГО ТЕКСТА

Аннотация

В данной статье была сделана попытка показать результаты преимущественно теоретических и существенных экспериментальных исследований. Таким образом, речь шла о том, какими методами просматриваются данные, которые были размещены вместе, и какие из них являются экспериментально подтвержденными правилами, а какие все еще ожидают проверки в эксперименте.

Ключевые слова: теория, правило, исследование, методология, выражение, текст, проблема, семантика, концепция.

SEMANTIC ANALYSIS OF CREOLIZED TEXT

Annotation

in this article, an attempt was made to show the results of mainly theoretical and important, experimental studies. Therefore, there was talk about what methods to view the information posted together and which are the experimentally confirmed rules and which are still waiting for verification in the experiment.

Keywords: theory, rule, research, methodology, expression, text, problem, semantics, concept.

Kirish. Kreollashtirilgan matnni (KT) semantik idrok etish muammosini hal qilish uchun nazariy bilimlar (ilmiy toifalar) katta ahamiyatga ega bo'lib, bu bizga nafaqat KTni tushunish jarayonlarini, balki real voqelikni tushuntirishni ham eng munosib tarzda tasvirlash imkonini beradi. KT yordamida og'zaki va og'zaki bo'lmagan belgilar modellashirilgan holda ko'rsatiladi.

Joylashtirilgan ma'lumotlarni ikki xil ko'rinishda ko'rish mumkin: birinchisi, bu eksperimental tasdiqlangan bayonotlar, biroq, ularning ba'zilar hali ham faraziy, tabiiyki, faqat tajribada tekshirishni kutmoqda.

Tadqiqotni KTni semantik idrok etish muammosini hal qilish mumkin bo'lgan taxminlarni tahlil qilish bilan boshlaymiz.

A.N. Leontiev bizning maqsadlarimiz uchun faoliyatning eng to'g'ri psixologik ta'rifini berdi: [Leontiev 2012: 62]. "bu aqliy aks ettirish vositachiligidagi hayot birligi bo'lib, uning haqiqiy vazifasi sub'ektiv obyektiv dunyoga yo'naltirishdir". Bu ta'rifdan kelib chiqadiki, inson faoliyati obyektiv dunyoni bilish quroli bo'lib, u (narsa) idrok qilinadigan obyektlarga nafaqat obyektiv sifatlarni beradi; shaxsning tadqiqotchi sifatidagi sub'ektiv pozitsiyalaridan mustaqil.

Gap shundaki, insonning faoliyatini shu ehtiyojlarni qondiradigan obyektlarni o'zlashtirishga undaydigan ehtiyojlari unga tegishli ma'no beradi, chunki faoliyatni tashkil etuvchi barcha harakatlar ushbu obyektlarga erishish zaruriyatiga bo'ysunadi. Boshqacha qilib aytganda, faoliyat bilish quroli sifatida idrok qilinadigan obyektlarga nafaqat obyektiv ma'no, balki sub'ektiv ma'no ham beradi.

Ikkinchi taxmin, belgilardan foydalangan holda muloqot qiladigan kommunikatorlar o'zlarining (ular uchun umumiy) etnik madaniyatini o'zlashtirish natijasida hosil bo'lgan, ular ongining mulkiga aylangan bo'lishi kerak, degan bayonot bilan ifodalanadi. Xususan: **L.S.**ning madaniy-tarixiy maktabi Vygotskiyning pozitsiyasiga asoslanadi, unga ko'ra bolaning ongi uning kattalar bilan hamkorligi jarayonida shakllanadi, bola va kattalarning ijtimoiy munosabatlari bola ongining haqiqatiga aylanganda: [Vygotskiy 1984: 145]. "Biz shunday fikrni shakllantirishimiz mumkin: bolaning madaniy rivojlanishidagi har bir funktsiya sahnada ikki marta, ikkita rejada namoyon bo'ladi, birinchi navbatda - ijtimoiy, keyin psixologik, birinchi navbatda odamlar o'rtasida, interpsixik kategoriya sifatida, keyin bola ichida".

Bilamizki, bolalar atrof-olam haqidagi asosiy ma'lumotni ko'zlari vositasida qabul qiladi. Chunki bola matn idrokidan avval tasviri, so'z shaklidan avval uning ma'nosini ilgariroq anglagan. Tug'ilganidan buyon narsa-predmetni ko'rsatib, so'ng uning nomini aytishgan. Bu esa bolada ma'no so'z shakli idrokidan avval hosil bo'lganligini ko'rsatadi. Shunday ekan, uning estetik ehtiyoji ham ko'proq vizual san'atlarga qaratilgan bo'lishi tabiiy. Har qanday ijodkor (u qaysi davrga va qanday san'at turiga mansub bo'lmasin) o'z "iste'mol"chisining talablarini inobatga olgan holda asar yaratadi. Demak, bolalar badiiy adabiyotining boshqa san'atlar bilan o'zaro sintezga kirishishi, avvalo, muayyan ehtiyoj yuzasidandir. Aslida, mazkur ehtiyoj san'at turlarining doimiy taraqqiyoti uchun asosiy omil vazifasini ham o'tab beradi. Bolalarga xos badiiy matnlarning o'ziga xosligi ham shunda, ya'ni o'quvchi ko'zlari vositasida muayyan shaklni kuzatib, real predmetni tasavvur qiladi. So'ng matnni o'qib, o'z

hayolidagi tasvir bilan she'r mazmunini qorishtirib yuboradi. Bolalar ijodkor uchun mutolaadagi ayni shu jarayon muhim bo'lib, bu bilan shoir o'zi istaganiday histuyg'ularni obyektivlashtirishga erishadi. Bola esa bir vaqtning o'zida ham ifodaviy, ham tasviriy san'at namunasidan bahra oladi. Demak, bolalarga xos yozma matnlarda badiiylik, yoshga yo'nalganlik hamda tasviriy san'at bilan uyg'unlashuv(kreollashuv) xususiyatlari mavjud bo'ladi. Insonning ko'zlari o'zgaraydi, biroq bola ulg'aygani sayin qarashlar, nigohlar o'zgarishi mumkin. U har bir yoshda ham o'zgaruvchan qarashlar, nigohlari orqali olamga baho berishga intiladi. Shu bois bolalar adabiyotida yaxshilik tashqi go'zallik bilan uyg'unlashadi, yovuzlik xunuklik, badfe'llik bilan hamohang tarzda voqelaneladi. Shuni ta'kidlash joizki, kreollashgan matnlar "belgilangan (ikonik) komponenti" mavjudligi bilan ajralib turadi. Matnga mos tarzda illyustrativ manba(rasm, surat, tasvir)ning berilishi yoki matn mazmuniga xos jadval, ramziy ifodalar, formulalar, turli tasviriy belgining ekvivalentlari kreollashgan matn namunasi bo'la oladi.

Sezgi a'zolari bilan bog'liq ma'lumotlarni idrok etish bosqichini tahlil qilishda obyektning aniqlovchi vazifasi identifikatsiyani ta'minlaydigan ajratilgan sezgi a'zolari bilan bog'liq ma'lumotlar to'plamidan foydalangan holda ish yuritiladi. Shundan so'ng, tanlangan hissiy ma'lumotlarning yig'indisi (shuningdek, "sezgi massasi", "sezuvchi javob", "sezgi tasviri" deb ataladi) sezgi a'zolari bilan bog'liq ma'lumotnoma bilan taqqoslanadi.

Sensor standartlari ilgari qabul qilingan o'xshash obyektning belgilari to'plami sifatida idrok indikativ faoliyat sifatida yuzaga keladigan faoliyatning amaliy ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

Sensor ma'lumotlarni pertseptiv qayta ishlash natijasi ma'lum bir obyektning o'xshash obyektning xotiralari tasvirlari bilan aniqlangandan keyin idrok etish tasviridir, ya'ni idrok standartlari sifatida ishlaydigan tasvirlar, agar tabiiyki, bunday tasvir kuzatuvchining ongida mavjud bo'lsa. Binobarin, idrok sub'ekti faqat idrok standartlariga ega bo'lgan obyektning aniqlay oladi.

Sensor ma'lumotlarni pertseptiv qayta ishlash natijasi ma'lum bir obyektning o'xshash obyektning xotiralari tasvirlari bilan aniqlangandan keyin idrok etish tasviridir, ya'ni idrok standartlari sifatida ishlaydigan tasvirlar, agar tabiiyki, bunday tasvir kuzatuvchining ongida mavjud bo'lsa. Binobarin, idrok sub'ekti faqat idrok standartlariga ega bo'lgan obyektning aniqlay oladi.

Ilgari idrok etilgan o'xshash obyektning belgilari to'plami va sezgi a'zolari bilan bog'liq indikativ faoliyat sifatida namoyon bo'ladi shuning bilan birgalikda faoliyatning amaliy ehtiyojlaridan shakllanadi. Sezgi ma'lumotlarini pertseptiv qayta ishlash natijasi - bu o'xshash obyektning xotiralari, tasvirlari bilan aniqlangandan so'ng, ma'lum bir obyektning idrok etish tasviri, ya'ni idrok etuvchi standart sifatida ishlaydigan tasvirlar hisoblanadi. Agar kuzatuvchining ongida tabiiy ravishda bunday tasvir mavjud bo'lsa. Binobarin, idrok sub'ekti faqat o'zi idrok etish me'yorlariga ega bo'lgan obyektning aniqlay oladi.

Sezgi ma'lumotlarini pertseptiv qayta ishlash natijasi o'xshash obyektning xotiralari tasvirlari bilan aniqlangandan so'ng, ma'lum bir obyektning idrok etish imkonini beradi. Shuni ta'kidlash joizki, kreollashgan matnlar "belgilangan (ikonik) komponenti" mavjudligi bilan ajralib turadi. Matnga mos tarzda illyustrativ manba(rasm, surat, tasvir)ning berilishi yoki matn mazmuniga xos jadval, ramziy ifodalar, formulalar, turli tasviriy belgining ekvivalentlari kreollashgan matn namunasi bo'la oladi.

Tilshunos olimlardan biri **Ye. E. Anisimova** kreol matnning verbal va noverbal qismlari o'rtasidagi bog'liqlikni

tadqiq etgan bo'lsa, **C. D. Zauerbir** kreol matndagi verbal va noverbal qismlarning o'zaro bog'lanishini o'rganib:

1) matn va tasvirning to'la mosligiga asoslangan parallel korrelyatsiya;

2) qisman mosligiga tayangan komplementar korrelyatsiya;

3) noverbal tasvir matn o'rnida qo'llanilishi yuqori bo'lgan substitutiv korrelyatsiya;

4) matn va tasvir bir-biriga mos tushmagan holdagi interpretativ korrelyatsiyani qo'llaydi.

O.V.Poymanova kreol matnning vizuallashuv darajasiga ko'ra ajratib, videoverbal matn haqida fikr yuritadi va quyidagicha tasnifni beradi:

1) repetitsion – tasvir matnning to'liq ifodalaydi;

2) additiv – noverbal tasvir matnga qo'shimcha ma'no beradi;

3) ajratilgan – matndagi muayyan voqelikni alohida qayd etgan holda tasvirlaydi;

4) oppozitiv – matnga kulgili izohni qoldirish uchun noverbal vositadan,

tasvirdan foydalaniladi;

5) integrativ – tasvir va matn bir-birini to'ldiradi va hk

Ma'lumot o'rnida shuni aytib o'tish joizki, Bolalarga xos yozma matnlar bugungi kunda tobora vizuallashib, bolalar idrokiga moslashib bormoqda. Yorqin, yuqori va o'rta darajadagi kreollashuvdan tashqari past ko'rsatkichli kreollashish bolalar adiblarining mahoratidan darak beradi. Kreol matn ham matnning bir turi hisoblanadi. Kreol matn orqali mavzuni o'quvchilarga tushuntirish o'qituvchiga ham ancha qulaylik tug'diradi. Bugungi kunda har bir sohada rivojlanish kuzatilmoqda. Boshlang'ich sinf darsliklarida berilgan tasvirlar orqali mavzuni osongina tushunish mumkin. Darsliklardagi tasvirlarda ranglar ham o'ziga xosdir. Matnlar va tasvirlarning o'zaro uyg'unlashuvidan kreol matn hosil bo'ladi. Kreol (uyg'un)matnlarda ikki tomonlama, uch tomonlama uyg'unlashuv kuzatilishi mumkin. Ikki tomonlama uyg'unlashuvda tasvir va matn berilishi mumkin. Bunday kreol matnlarga reklama matnlarini, darsliklardagi asarlarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Uch tomonlama kreol matnlarda tasvir, matn hamda ovoz uyg'unlashgan bo'ladi. Bunday kreol matnlarga multfilmlar, kinofilmlarni misol qilish mumkin.

Kreol matnlarni o'rganishda inson idroki asosiy o'rinni egallaydi. Idrok - tirik organizmning ma'lumotlarni qabul qilib, qayta ishlash jarayoni bo'lib, organizmga ob'ektiv reallikni aks ettirish va tashqi olamdagi yangidan-yangi vaziyatlarni baholab, shunga yarasha harakat qilish imkonini beradi. Idrok ongning miyaning ijodiy jarayonidir. Idrokning fiziologik asosi bosh miya yarim sharlari po'stlog'ining analiz va sintez faoliyatidan iborat. Bu faoliyat sezgi a'zolarimiz (ko'z, quloq, burun, teri) ga ta'sir qilib turgan narsalarning bitta xususiyati bilan emas, balki jami xususiyatlarining ta'siri bilan bog'liqdir. Idrok ana shu barcha xususiyatlar o'rtasidagi muvaqqat bog'lanish natijasida yuzaga keladi.

Inson miyasining umumlashiruvchi faoliyatiga asoslangan idrok jarayoniga kishining tajribasi, bilim, abstrakt tafakkurning faoliyati va boshqalar ham ishtirok etadi. Shuning uchun kishilar ayni bir narsa yoki hodisani yoshlari, ma'lumotlari, turmush tajribalari, kasblari, ijtimoiy kelib chiqishlari, xarakteri, qobiliyati va qiziqishlarida ko'rinadigan shaxsiy xususiyatlariga qarab har xil idrok qiladilar. Masalan, kreol (uyg'un) matnlarni ham hamma har xil idrok qiladi. Idrokning muhim xususiyatlaridan biri barqaror (konstant)ligidir. Inson bir vaqtda idrok qilgan narsani o'z xotirasida saqlab qolish va uni qayta tiklash qobiliyatiga ega. Bir narsaning ana shunday qayta tiklangan timsoli idrok jarayonining ajralmas qismi.

Idrokning xususiyati ko'p jihatdan hissiy kechinmalarga (shodlik, g'amginlik, tajanglik va h.k.) ham bog'liq. Masalan, kishining ta'bi xira vaqtida tabiat manzaralari unga allaqanday so'niqdek ko'rinsa, ta'bi chog' vaqtida u butunlay boshqacha ko'rinadi. ⁴Shaxs tevarak-atrofdagi narsa hodisalarning faqat ayrim xossalari onda aks ettirib qolmaydi balki ularning barcha xossalari birgalikda bir butun holda ham aks ettiradi. Sezgi organlariga bevosita ta'sir etib turgan narsa-hodisalarning obrazlarining kishi bir butun holda aks ettirishi idrok deyiladi. Masalan, uyni idrok qilish, gulni idrok qilish, odamni idrok qilish va boshqalar. Sezgi va idrok bir-biri bilan chambarchas bog'liq.

Kishi narsa-hodisalarning ayrim xossalari sezadi. Uni bir butun holda idrok qiladi. Ma'lumki, idrok sezgi organlari asosida vujudga keladi. Har bir idrok jarayonida bir necha sezgi organi ishtirok etishi mumkin. Lekin ulardan biri eng muhim o'rinda turadi. Masalan: suratni idrok qilishda ko'rish organi, musiqa va nutqni idrok qilishda eshitish organi bosh o'rinda turadi. Idrok jarayoni qaysi sezgi organining yetakchilik qilishiga qarab idrokni bir necha turlarga ajratish mumkin. Masalan, ko'rish idroki, eshitish idroki, hid idroki, ta'm idroki va boshqalar. Bundan tashqari idrokning aralash turi ham mavjud bo'lib, bunda bir necha analizator birgalikda ishtirok etadi. Masalan, kinofilmi idrok qilishda ko'rish va eshitish sezgisi ishtirok etadi. Tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar bir-biriga bog'liq. Ular muayyan makonda, ma'lum vaqtda sodir

bo'ladi. Shuningdek, ular bir-birlariga va idrok qiluvchiga nisbatan ma'lum munosabatda, shakl, hajm va boshqa xossalarga egadirlar. Chunki narsa va xossa bir-biridan ajralmas bo'lganligidan sezgi va idrok ham bir-biridan ajralgan holda voqea bo'lmaydi. Odam narsalarni idrok qilayotganda uning ayrim xossalari sezadi. Boshlang'ich sinflarda kreol matnning ahamiyati juda katta. Tasvir va matn uyg'unligi o'quvchilarda mavzuni chuqur o'rganishga imkon beradi. Kommunikativ sistemada turli ifoda vositalarining kreolizativ struktur joylashishi natijasida axborot o'ziga xos tarzda ifodalanaadi.

Axborot ifodalovchi yoki kommunikatsiya jarayonida ishtirok etuvchi har bir ifoda vositasi nutq vaziyatiga mos tarzda o'z funksiyasini bajaradi. Professor Sh. Safarov ta'kidlaganidek, "... nutqiy muloqotda axborot uzatish "yuki", so'zsiz, lisoniy birliklar "yelkasi"ga tushadi, ammo shaxslararo munosabat normasi, milliy-madaniy qadriyatlar tizimini egallamasdan turib, to'laonli muloqotga kirishishning imkoni yo'q". Bunday norma va milliy-madaniy qadriyatlar kommunikativ yondosh sistemaning barcha elementlarida mujassam bo'lishi kerak. So'zlashuvchilar o'zaro muloqotga kirishar ekanlar, ifoda vositalari nutq vaziyatiga mos tarzda axborot ifodalash yukini to'laonli yoki uning bir qismini o'z zimmasiga oladi. Bu vositalar orqali faqat intellektual axborotgina emas, balki nutqning funksional-uslubiy turlariga xos ma'nolar ham kreolizativ elementlar zimmasiga yuklanadi.

ADABIYOTLAR

1. Галперин Р. И. О понятии текст . Вопросы языкознания. - Москва, 1974. - №6.
2. Залевская А. А. Введение в психолингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. - М. : Российский гос. гуманит. ун-т, 1999.
3. Ковшиков В. А. , Пухов В. П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. - М. : Астрел, АСТ, 2007. - 318 с.
4. Кузмина С. Е. Понятие "синтаксический концепт" в лингвистических исследованиях . Вестник ЧелГУ. - 2012. - № 17 (66). Филология. Искусствоведение. - С. 87-90.
5. Лингвистический `енциклопедический словарь. - М. : Сов. энциклопедия, 1990. - С. 136-137.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учебное пособие. - М. : Асадемия, 2001. - 208 с
7. Махмудов Н. Тилининг мукамал тадқиқи йўллари излаб. . . Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 2012. - № 5.
8. Махмудов Н. ,Нурмонов Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 1995, 10-бет